

Folklorşünaslıq: problemlər, tədqiqlər

Bilal HÜSEYNOV,
ADPU Cəlilabad filialının müəllimi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
e-mail: bilalalarli58@mail.ru

HƏDİS FOLKLOR JANRI KİMİ

Açar sözlər: Azərbaycan folkloru, epik növ, rəvayət, dini rəvayət və hədis.

HADİTHS AS FOLKLORE GENRE**Summary**

One of the epic genres in Azerbaijani folklore hadith, has a special place among genre variations of the legend. A legend has gone through certain stages until it has become a separate genre. The hadith also has its own distinctive features, such as the personal narration true events and ashug narrations.

Hadiths were created and spread as examples of folklore related to Islam religion.

The first source of hadiths is the "Quran". The hadiths are narrations about what Muhammad and his companions did and what they said.

Hadiths appeared in different ways according to the streams of Islam. For the Sunnah stream hadiths are the basis of Islamic religion and social activities. For the other stream Shiites the collection of religious narrations is called new (akhbar). These folklore examples tell about the events related to religion and religious men. The hadiths are divided into religious legends, religious myths, religious anecdotes, religious stories about saints and religious beliefs.

According to their contents hadiths are grouped:

- Explanations of the words of Allah;
- Hadiths about the Prophets;
- Hadiths about the fourteen infallibles;
- Hadiths about Says and Sons (Seyid and ovliyalar);
- Hadiths about sufies and dervishes;
- Hadiths about the leaders of the sect;
- Hadiths about the events with mannerly contents.

There is a great need for separate studying of the genres of hadiths.

In the article hadiths, sources included in it, wise sayings, recommendations, tips, judgments, prohibitions, warnings, miracles, interpretations, brochures, activities and folklore patterns grouped under other names are studied by scientific bases and comparative analyzes.

Key words: Azerbaijani folklore, epic type, narration, religious narration and hadiths.

ХАДИС (ПРИТЧА) КАК ФОЛЬКЛОРНЫЙ ЖАНР**Резюме**

В Азербайджанском фольклоре, в течение внутрижанровых изменений преданий, которое числится одним из жанров эпического вида, хадис (притча) занимает особое место. Предание, пока формировался, как отдельный жанр, прошло через определенные этапы. Как başagəldi (случившийся), olmuş əhvalat (пришествие) и aşıq gəvayəti (ашукские предания) и у хадисов (притчи) есть своеобразные различительные особенности.

Хадис создан и распространен, как фольклорный образец, связанный с Исламской религией.

Первым источником хадисов является «Коран». Хадисы – это повествования о том, что пророк Мухаммед и его сподвижники делали и что они говорили.

Хадисы образовались в различной форме среди линий Исламской религии. Для суннитизма хадисы считаются основами Исламской религии и общественной деятельности. В другой линии – в шиитизме совокупность религиозных преданий называется эхбар (известия).

В этих фольклорных образцах говорится о хадисах, которые связаны с религией и религиозными людьми. Хадисы делятся на религиозных преданий, анекдотов, происшествий, связанных со святыми людьми, и мнением, связанных с догмат.

Хадисы по содержанию группируются так:

- Истолкования Божих изречений;
- Хадисы о пророках;
- Хадисы о 14 непорожных (пророк Мухаммед, его дочь и 12 имамов);
- Хадисы о сейидах и о святых (övlüya);
- Хадисы о суфи (аскеты) и дервишах (отшельники);
- Хадисы о лидерах секты, религиозной общины;
- Хадисы о событиях воспитательного характера.

Есть большая нужда в отдельном изучении жанрового назначения хадисов.

В статье в научной основе, с сравнительными анализами разбираются хадисы и входящие в его состав, группировавшись под другими названиями, как *mənkabələr* (манкабы), *hikmətli kəlamlar* (мудрые афоризмы), *tövsiyələr* (полезные советы), *məsləhətlər* (наставления), *hökmlər* (веления), *qadağalar* (запреты), *kəramətlər* (магические силы), *möcüzələr* (чудеса), *təfsirlər* (толкования), *risalətlər* (письменные послания), *məallar* (желания, конечные цели), *hecayətlər* (повествования), *əhvalatlar* (истории), *vəzlər* (проповеди), *moizələr* (религиозные наставления), *şərtlər* (условия), *xəbərlər/əxbar* (известия), *nəsihətlər* (наравоучения), *xütbələr* (проповеди имамов) и др.

Ключевые слова: Азербайджанский фольклор, эпический вид, предание, религиозное предание и хадис.

Məsələnin qoyuluşu. Azərbaycan folklorunda epik növün janrlarından biri kimi rəvayətlərin xüsusi yeri vardır. Rəvayət ayrıca janr kimi formalaşana qədər müəyyən mərhələlərdən keçmişdir. Rəvayətlər həcminə, təhkiyə üslubuna, söylənilən əhvalata münasibətinə görə bir-birindən fərqlənir. Rəvayətin janrdaxili dəyişmələri aşağıdakı ardıcılıqla araşdırılır: a) başagəldilər; b) olmuş əhvalatlar; c) toponimik rəvayətlər; ç) tarixi hadisə və tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı rəvayətlər; d) hədislər; e) rəvayət xarakterli mifoloji mətnlər; ə) təbiət hadisələri ilə bağlı rəvayətlər; f) aşiq rəvayətləri. Folklorşünaslıqda mifoloji rəvayətlər kimi təqdim olunan mətnlər əslində müxtəlif əfsanələrdən ibarətdir. Mifoloji rəvayətləri əfsanələrdən fərqləndirən cəhət bu mətnlərin arxaik inanclarla bağlı olmasıdır. Rəvayət xarakterli mifoloji mətnlər mifik əfsanələrdən fərqlənir, onların əsasında reallığı əks etdirən, lakin mifləşdirilmiş rəvayətlər dayanır.

Rəvayətin növlərindən biri hədisdir. Hədislər dini mahiyyət daşıyan hadisələr haqqındadır.

İşin məqsədi. Hədis islam dini ilə bağlı folklor örnəyi kimi yaranmış və yayılmışdır. Coğrafi arealına görə, təkcə Azərbaycanda deyil, bütün müsəlman ölkələrində müəyyən dini, tarixi, ictimai, hətta siyasi hadisələrlə bağlı meydana çıxan hədislərin ilkin qaynağı Qurandır. İslam dini ilə bağlı məlumat kitablarında qeyd olunur ki, hədislər Məhəmmədin və onun silahdaşlarının gördükləri işlər və söylədikləri fikirlərlə bağlı rəvayətlərdir. İslamda altı əsas və çoxlu ikinci dərəcəli hədis məcmuəsi vardır (21, 119). Qeyd etmək yerinə düşər ki, Məhəmməd peyğəmbərin göstərişləri, tapşırıqları, buyuruqları, vəsiyyətləri şiə və sünni rəvayətlərinin əsasında dayanır, bəzən fərqli, bəzən də oxşar nəticələrlə yekunlaşır. Yaxınlarının Peyğəmbərdən öyrəndikləri və nəql etdikləri sonralar hədis və rəvayət şəklini almışdır (23, 18-19). Hədis islam dininin “Quran”dan sonra ikinci qaynağı sayılır, Məhəmməd peyğəmbərin “mübarək sözlərini, hal və hərəkətlərini” əhatə edir (16, 143). Hədislərin toplandığı kitablar Sünnə (hərfi mənası “rəvayət” kimi də yozulur) adlanır. Hətta islam cərəyanlarından biri olan sünnilik üçün hədislər dinin və ictimai fəaliyyətin əsasları sayılır. Digər cərəyan olan şiəlikdə dini rəvayətlərin məcmuyu əxbar adlanır (21, 103). Göründüyü kimi, şiəlikdə hədisi xəbər termini əvəz edir. Hətta şiələrin X yüzillikdə “Əxbarilər” adlı dini-hüquqi məktəbi mövcud olmuşdur ki, bu mək-

təbin davamçıları əxbarı (rəvayətləri) fiqhın əsas mənbəyi sayırdılar (21, 58). Lakin zaman keçdikcə, şiələr də xəbər adlandırdıqları rəvayətləri hədis kimi təqdim etməyə başlamışlar. Nəticədə hədislər rəvayətin çoxfunksiyalı bir növünə çevrilmiş, tədricən buraya tərbiyəvi əhəmiyyəti olan əhvalatlar da əlavə edilmişdir. Hədis folklor janrı kimi formalaşdıqdan sonra çağdaş din xadimləri haqqında belə rəvayətlər yaranmışdır. Bəlkə də, rəvayətlərin bu cəhətini nəzərdə tutan islam təlimçiləri hədisləri və xəbərləri cəmləşdirib birlikdə təqdim edirlər. Əhmədağa Əhmədov “İslam təlimi” kitabında yazır ki, bizə Peyğəmbərdən və imamlardan saysız-hesabsız hədislər və xəbərlər gəlib yetişmişdir: “Onlar böyük bir tərbiyə məktəbidir və bizim bu dövrümüz üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Təəssüf ki, onların hamısını xalqa çatdırmağa imkan yoxdur. Lakin bugünkü oxucuları bu feyzdən tamamilə məhrum etmək də olmaz” (15, 21). Kitabın fəsilləri də hədislə xəbəri eyniləşdirir. Məsələn, “Rəsuli-Əkrəmin dilindən olan hədislər və xəbərlər” fəslində Məhəmməd peyğəmbərin müdrik kəlamları verilmişdir (15, 21-30). “Həzrəti Əli Əleyhis-səlamın dilindən olan hədislər və xəbərlər” (15, 30-33) və “Sair imamların dilindən olan hədislər və xəbərlər” (15, 33-36) fəsillərində də ata sözlərini xatırladan öyüd, nəsihət, məsləhət və tövsiyələr öz əksini tapmışdır.

İnternet mənbələrində hədislərlə bağlı saysız-hesabsız məlumatlar mövcuddur. Bu hədislərin əksəriyyəti din, din xadimləri haqqında olan rəvayətlərdən ibarətdir. Hədis elmindən bəhs edən saytlarda (17) hafiz, höccət, ravi, risal, siqə, səbt və sair məsələlərlə bağlı hədislər yer almışdır. Hədislər həm də əhli-sünnə hədislərinə (17) və əhli-şiə hədislərinə (17) bölünür. İnternet mənbələrində hədislər haqqında gedən məqalələr “Hədis düşmənləri” və “Hədisşünaslıq” bölmələrində qruplaşdırılmışdır (17). Hədis termininin internet izahı onun birmənalı olaraq dini rəvayət olduğunu təsdiq edir. Şiə imamlarından “rəvayət olunan kəlamlar da” hədis olaraq qəbul edilir (18).

Ədəbi janr baxımından hədis mətnin “hansı qaynaqdan gəlib çıxdığını göstərən “istinad” hissəsi” olmaqla, “hadisə, yaxud hikmətamiz kəlam haqqında rəvayət”, “kiçik dini novella” sayılır (13, 188) islamda hədislərin yaranma tarixi dini cərəyanlarla bağlıdır və istinadla əsaslandırılır, daha çox dinin və ictimai həyat quruluşunun müxtəlif məsələləri barəsində Məhəmməd peyğəmbərin çıxardığı qərarlardan irəli gəlir. Dini məlumat kitablarına əsasən, bu hədislər VIII-IX yüzilliklərdə qələmə alınmışdır. Sünnilərin hamılıqla qəbul etdikləri və ən mötəbər saydıqları hədis məcmuələrini əl-Buxari (870-ci ildə vəfat etmişdir), Müslim (875-ci ildə vəfat etmişdir), Əbu Davud (888-ci ildə vəfat etmişdir), ət-Tirmizi (892-ci ildə vəfat etmişdir) və ən-Nəsai tərtib etmişdir: “Bundan əlavə, çoxlu tematik məcmuə və ən mühüm hədislərin məcmuələri vardır... Lakin hədislərin əksəriyyəti erkən müsəlman icmasının real baxışlarını və əməllərini, bir çox hədislər isə Məhəmmədin özünün fikir və hərəkətlərini əks etdirir (21, 103). Şafii, hənəfi, maliki və hənəbəli sünni məzhəbləri hüquq məsələlərinə dair qərar çıxarılmasının prinsiplərinə münasibətdə, mərasimlərin təfsilatında bir-birindən fərqlənsələr də, qanuni əmrləri olan hədis məcmuələrinə istinad edirlər. Hədislərin mövzu genişliyi imkan vermişdir ki, sonralar bu istiqamətdə müəllifi məlum olmayan çoxlu sayda dini rəvayətlər meydana çıxsın və janr folklor yönümlü xarakter daşsın. Məhəmməd peyğəmbər haqqında olan hədislərdən birində deyilir: “Allahın Rəsulu “Qeybət nədir?” sualına cavab verir ki, bu, qardaşınızın xoşuna gəlmədiyi bir şeyi söyləməkdir. Soruşurlar ki, söylənilən sifətlər onda varsa, yenə qeybət sayılır? Allahın Rəsulu bildirir ki, bəli, bu, qeybətdir. Demək, qeybət nöqsanın, eybin, qüsurun xoşlamadıqları şəkildə insanlara çatdırılmasıdır” (5, 223-224). Göründüyü kimi, hədis tərbiyəvi mövzudadır və ibrətamiz xarakter daşıyır.

Məhəmməd peyğəmbərin adı ilə bağlı olan digər bir hədis də dünyəvi mövzudadır və etik əhəmiyyəti böyükdür: “Bir ərəb mənşəli məsələdə deyilir ki, bir nəfər peyğəmbərə qonaq gəlir. Evdə oturub söhbət edirlər. Peyğəmbərin arvadı qəfildən otağa daxil olur, peyğəmbər arvadına ehtiram əlaməti olaraq ayağa durur. Qonaq da ayağa durur. Bir qədər sonra peyğəmbərin arvadı yenə otağa daxil olur, peyğəmbər yenə arvadına ehtiram əlaməti olaraq ayağa durur. Qonaq da qalxır. Bu hadisə üçüncü dəfə təkrarlananda qonaq dözmür, peyğəmbərdən soruşur:

– Ya peyğəmbər, bəlkə arvad evə gündə yüz dəfə daxil olacaq, sən hər dəfə qalxacaqsan?

Peyğəmbər deyir:

– Qalxacağam. Çünki bircə dəfə mən onun ayağına qalxmasam, o mənim ayağıma heç zaman qalxmaz.

Tərbiyəvi əhəmiyyəti nədən ibarətdir, deyə bilmərəm, amma bu məsələnin peyğəmbərin adına çıxılması ona şəkk yaratmaq imkanını azaldır. Bütün dünyada, sözün hər mənasında, böyük ayağına durmaq hörmət və ehtiram əlaməti sayılır. Evə yaşlı adam daxil olursa, kiçiklər ayağa qalxırlar. Sinfə müəllim daxil olursa, şagirdlər ayağa qalxırlar. Əlbəttə, bu nümunələrin sayını bir xeyli artırmaq olar” (5, 111-112). Hədisin məzmunundan görünür ki, burada Məhəmməd peyğəmbərin hərəkətləri digər müsəlmanlar üçün örnək kimi götürülür.

Beləliklə, əsasən dini mövzuda olan və elə dindarların özləri tərəfindən söylənilən hədislər məzmununa görə bir neçə qrupa bölünür. Hədisləri dini rəvayətlər sayanlar haqlıdırlar. Çünki bu folklor nümunələrində dinlə və dindarlarla bağlı hadisələrdən danışılır. Hədislər dini rəvayətlərə, dini əfsanələrə, dini lətifələrə, müqəddəslərlə bağlı dini əhvalatlara və dini ehkamlarla bağlı fikirlərə bölünür. Hədisləri üç qrupda cəmləşdirmək mümkündür:

1) Əfsanəvi dini hədislər (bunlara bəzən dini əfsanələr də deyirlər);

2) Dini ehkamlarla bağlı hədislər (bu tipli hədislərə qısaca dini ehkamlar da deyirlər);

3) Müqəddəslərlə bağlı dini hədislər, yaxud əhvalatlar (6, 107).

Bu hədislər də müxtəlif qruplara bölünür. Hədislərin içərisində müqəddəslərlə bağlı olan dini əhvalatlar üstünlük təşkil edir. Hədislərə daxildir:

– Allah kəlamlarının yozumları;

– Peyğəmbərlər haqqında hədislər;

– On dörd məsum haqqında hədislər;

– Seyid və övliyalar haqqında hədislər;

– Sufilər və dərvişlər haqqında hədislər;

– Təriqət başçıları haqqında hədislər;

– Tərbiyəvi mahiyyətli hadisələr haqqında hədislər (6, 107).

Allah kəlamlarının yozumları İncil, Tövrat və Qurandan gətirilən nümunələrin tutarlı izahı ilə bağlı əhvalatlardan və rəvayətlərdən ibarətdir. Quranda belə bir ayə vardır ki, “əgər bütün dünya insanları əlbir olsa, bu kəlamın mislini gətirə bilməz”. Bu Allah kəlamının yozumu istinadlar üzərində qurulmuşdur: “Həqiqətən, Peyğəmbərdən (s) sonra Müseyləmə və Nəcah kimi yalançı peyğəmbərlər gəldilər və guya, Allah tərəfindən gələn kitablar ortaya çıxardılar. Lakin onların hamısı Quranın müqabilində cəfəngiyyatdan başqa bir şey olmadı” (14, 35). Allah və Onun sifətləri, xeyir və şər təsəvvürləri, islam əqidələri, ibadətləri, çağırışları, islamın vacib, müstəhəb əməlləri və sair məsələlərlə bağlı hədislər və xəbərlər Allah kəlamlarının yozumları kimi təbliğ olunur. İslam dininə görə,

ilahiyat elminin beş qismi (sahəsi) mövcuddur ki, bunlar da “ilm əl-Quran” (digər adı “ilm ət-təfsir”) adlanan, Quranı və ona yazılmış təfsirləri (məalları) öyrənən elmdən, “ilm əl-hədis” adlanan, hədisləri öyrənən elmdən, “ilm əl-üsul” adlanan, islam hüququ metodologiyasını öyrənən elmdən, “ilm əl-fiqh” adlanan, müsəlman mülki hüququnu öyrənən elmdən və “ilm əl-əqaid” (digər adı “ilm əl-kəlam”) adlanan, əqidələrdən bəhs edən sxolastik ilahiyat elmindən ibarətdir (22, 59-75). Bu sahələrdən ikisi bilavasitə hədislərlə bağlıdır. “İlm əl-üsul” müsəlman hüququnun dörd mənbəyini öyrənir ki, buraya Quranın şərhləri, hədislər, icma və qiyas prinsipləri daxildir. “İlm əl-hədis” isə tək-cə hədisləri deyil, həm də hədislər haqqında bütün elmi bilməyi tələb edir (22, 59).

Hədislər əsasən Qurandan qaynaqlanır. Hər hansı bir hədis bu və ya başqa şəkildə İslamın müqəddəs kitabında yer almış əhvalatla bağlıdır. Vasim Məmmədaliyevin Quranın 1992-ci ildə nəşr olunmuş tərcüməsinə yazdığı ön sözdə belə bir rəvayət var: “Mötəbər rəvayətə görə, bir ərəb şairi kağız üzünə bir şeir yazmış, misralar arasına bir neçə sətir hədis və bir Quran ayəsi əlavə edib onu islam dinindən və Qurandan xəbəri olmayan, lakin ərəb dilini çox gözəl bilən bir bədəviyə (səhrada yaşayan köçəri ərəbə) oxutdurmuşdur. Bədəvi şeiri oxumuş, hədisə çatdıqda: “Bu, yuxarıdakı sətirlərə bənzəmir, buradakı sənət daha yüksəkdir”, – demiş, Quran ayəsinə yetişdikdə isə şaşqın bir vəziyyətdə: “Bu isə heç bir sözə bənzəmir. Burada məna içərisində məna vardır!” – söyləmişdi” (27, 17).

Hədislərin Quran ayələrindən qaynaqlanmasını təsdiq edən daha bir nümunəyə diqqət yetirək: “Əl-Bəqərə” (“İnək”) surəsinin altmışıncı ayəsində Musanın əsası ilə yerdən su çıxarması belə təsvir olunur: “Öz qövmünə su axtarırdı Musa. “Əsanı daşa vur dedik. On iki bulaq qaynadı yarılan daşdan. Hər kəs tanıdı içəcəyi yeri. Allahın nemətindən yeyin, için, yalnız yer üzündə fəsad törədib qarışıqlıq salmayın” (26, 5). Belə hədisləri Qurana təfsir, məal (anlam) və açıqlama yazanlar əlavə şərhələrlə təkmilləşdirmiş və bu məqsədlə xalq arasında mövcud olan rəvayətlərdən bəhrələnmişlər.

Peyğəmbərlər haqqında hədislərin əhatə dairəsi genişdir. Xəvvas, yəni xüsusi peyğəmbərlər, həmçinin avam, yəni ümumi peyğəmbərlər haqqında hədislər mövcuddur. Xəvvas peyğəmbərlərin bir qismi ülul-əzm peyğəmbər sayılır ki, onların haqqında olan hədislərdə Nuh nəciyullah (Allahın nicat verdiyi), İbrahim Xəlilullah (Allahın dostu), Musa kəlimullah (Allah ilə danışan), İsa ruhullah (Allahın ruhu) və Məhəmməd həbibullah (Allahın sevimlisi) adlandırılır. Digər peyğəmbərlər mürsəl peyğəmbər sayılır, onlar ayrıca din gətirməsələr də, möcüzələr göstərmələri haqqında hədislər söylənilir. Ümumi (avam) peyğəmbərlərin möcüzələri və kəramətləri olmasa da, onlara Tanrı tərəfindən vəhylər göndərilməsi haqqında hədislər yaranmışdır (14, 29-36).

Peyğəmbərlər haqqında hədislər iki qrupa bölünür. Buraya peyğəmbərlərin başına gələn hadisələr haqqında rəvayətlər və onların müxtəlif tarixi məqamlarda, ictimai-siyasi situasiyalarda söylədikləri müdrik kəlamlar daxildir. Peyğəmbərlərin başına gələn hadisələr haqqında rəvayətlər də ibrətamiz bir fikirlə yekunlaşır. Belə ki, bu cür hədislərdə Nuh, İsa, Musa və Məhəmmədlə bağlı rəvayətlər üstünlük təşkil edir. Bu rəvayətlər beynəlmiləl xarakterli hədislər sayılır. Belə hədislərdən birində Musa peyğəmbər bəni İsrail bütldən əl çəkib Allaha inanmağı tövsiyə edir. Onlar deyirlər ki, Allah özünü bizə göstərsin, biz də ona inanaq. Musa peyğəmbər Allahın gözəgörünməz olduğunu deyir. Bu hədis Quranda da öz əksini tapıb. Allahdan nida gəldi ki, “Ya Musa, məni əbədən görə bilməzsən”. Amma səninin camaatın məni görmək istəyirsə, Tur dağına gəlsin. Bəni İsrail Musa peyğəmbərə qoşulub Tur dağına gəldi: “Allah-təala öz nurundan bir zərrə hamam dağa saldı. Dağ o nurun təsirindən elə bir güclü şüalanma verdi ki, tamamilə əriyib yoxa çıxdı. İki nəfərdən və Mu-

sadan başqa, o adamların hamısı dəhşətdən həlak oldu. Bir qərdərdən sonra Musa və o biri nəfərlər huşa gəlib qayıtdılar və əhvalatı camaata nəql etdilər” (14, 33).

Peyğəmbərlərlə bağlı hədislərin əksəriyyəti onların möcüzələri üzərində qurulmuşdur. Məhəmməd peyğəmbərin möcüzələrinə Ayın bölünməsi, barmaqlarının arasından su axması, az təamla çox adamları doyurması və sair daxildir. Musa peyğəmbərin əsasının əjdahaya çevrilməsi, ovcunun işıq saçması möcüzələri də hədislərin mövzusu. İsa peyğəmbərin isə ölümləri diriltməsi, anadangəlmə korların gözlərini açması və sair möcüzələri haqqında hədislər də geniş yayılmışdır (14, 36).

Peyğəmbərlərin müxtəlif tarixi məqamlarda, ictimai-siyasi situasiyalarda söylədikləri müdrik kəlamlar lakonik məzmunundadır. Bu cür hədislər (xəbərlər) nəsihət, məsləhət xarakterlidir: “Tövrətdə beş kəlam var ki, onlar qızıl suyu ilə yazılmağa layiqdir: 1) Qəsb olunmuş daş ilə tikilmiş ev xaraba qalmaq üçün girovdur; 2) Zülm ilə qalib olan kəs məğlubdur; 3) Günah ilə zəfər qazanmaq zəfər deyil; 4) Sənin öhdəndə Allahın ən kiçik haqqı odur ki, onun verdiyi nemətləri günah işlərə sərf etməyəsen; 5) Bir kəsdən sual edib bir şey istəyəndə sənin üzündə soyuq tər damlları peyda olur, bax gör, o damlları kimin qabağında tökürsən” (15, 26). Digər hədis (xəbər) el arasında ata sözləri kimi işlənir: Üç şey fəlakətə aparır: xəsislik, nəfs və nəfsin əsiri olmaq. Üç şey nicata aparır: Allahdan qorxmaq, kasıb və varlı olanda miyanə (orta) yaşayış tərzini keçirmək, ədalətə riayət etmək (15, 30).

Məhəmməd peyğəmbərlə bağlı hədislər əhvalatlar, risalətlər, vəzlər, moizələr, şərtlər və digər adlarla təqdim olunur. Əhvalat və risalət xarakterli hədislər peyğəmbərin dünyaya gəlişi, ona peyğəmbərlik verilməsi, peyğəmbərin ibadət qaydaları və vəfatı haqqındadır (31, 96-101). Şərtlər isə vacib, qeyri-vacib, haram əməllərlə bağlı hədislərdir (31, 84-96). Şərtlərin ən maraqlısı qurbanla bağlıdır. Burada Qurban mərasiminin yaranması, qurban kəsilən heyvanla bağlı tələblər, qurban kəsildikdən sonrakı əməllər öz əksini tapır (31, 76-77). Peyğəmbərin dilindən söylənilən hədislər əslində hikmətamiz fikirlərdir. Buraya elm, valideynə hörmət, mərhəmət və yaxşılıq, dünya və axirət, əxlaq və ədəb, vətən və xalq, qonşuluq, həsəd və təkəbbür haqqında hədislər daxildir (1, 89-96). “Seçmə hədislər” başlığı altında verilmiş fikirlər isə bir cümlədən ibarət müdrik fikirlərdir. Nümunələrə diqqət yetirək:

Qənaətlə dolanan kasıb olmaz.

Ən yoxsul adam tamahkar olan kimsədir.

İmanın fəziləti ondadır ki, biləsən, harada olasan da, Allah səninlədir.

Qənaətcillik güzəranın, camaatla mehriban rəftar ağlın, ağıllı sual isə elmin yarısıdır (1, 96).

Məhəmməd peyğəmbərin hikmətli kəlamları Quranın müxtəlif nəşrlərinin ön sözlərinə də salınmışdır. Peyğəmbər elmi və şeiri, alimi və şairi yüksək qiymətləndirmişdir: “Qiyamət günü Allahın hüsurunda alimin mürəkkəbi şəhidin qanından qiymətlidir”; “Alimlər peyğəmbərlərin varisləridir”; “Elm Çində də olsa, ardınca gedin” (27, 19). İslam dininə görə, Allah bir çox bilgiləri “Məhəmməd əleyhissələmə öyrətmiş və ona həmin bilgiləri öz ümmətinə də öyrətməyi əmr etmişdir. Bu bilgilər də öz növbəsində aşağıdakı iki qismə ayrılır: 1) qədim insanların, keçmiş ümmətlərin həyat və məişətinə, tarixinə aid olan hekayətlər (qisəs); 2) Allah təalanın dünyada, axirətdə yaratmış olduğu və yaradacağı şeylər haqqındakı məlumatlar (əxbar)” (27, 22). V.Məmmədəliyev yazır ki, birinci qismə aid olan “bilgilər ağılla, təcrübə ilə deyil, Peyğəmbər əleyhissələmin dedikləri, söylədikləri ilə”, ikinci qismə aid bilgilər “ağıl, təcrübə və elmin gücü ilə” anlaşıla bilər (27, 22).

Peyğəmbərlər haqqında hədislər rəvayətlərdən və kəlamlardan ibarət olması ilə digər hədislərdən fərqlənir.

On dörd məsum haqqında hədislər Məhəmməd peyğəmbər, onun qızı və on iki imam haqqındadır. Bu hədislərin sırasında Əli ibn Əbutalib və onun övladları haqqında olan rəvayətlər çoxluq təşkil edir. İmamlar haqqında olan hədislər “əhvalatlar” kimi də təqdim olunur. Məsələn, “İmamların əhvalatı” hədisində imamların başlarına gələn hadisələrdən danışılır (31, 101-102). Həsəni-Bəsrî haqqında olan hədisdə deyilir: “Həsəni-Bəsrî Həzrət Əlinin tərbiyəsilə böyümüş bir şəxsdir. O, Bəsrə şəhərində bir gecə isti havada dam üstündə ibadətlə məşğul idi. Allahın əzəməti qarşısında qorxudan əsirdi, gözünün yaşı navalçadan damcı-damcı küçəyə tökülürdü. Bir nəfər küçədən keçəndə onun üstünə bir damcı düşdü. Baxıb gördü ki, yağış yağmır, ancaq damda kim isə var. Soruşdu ki, ey damda olan adam, mənim üstümə düşən su damcısı pakdır, ya murdar? Həsəni-Bəsrî dedi ki, ey müsəlman qardaş, get paltarımı pak et, çünki o, bir günahkar bəndənin göz yaşlarıdır” (14, 51). İmamlarla bağlı hədislərin bir çoxu mənbəyini “Quran”dan alır. Belə hədislər təfsirlər adlanır. Təfsirlərdə “nübüvvət və imamət bölünməz” sayılır və qeyd olunur ki, “bu iki məqam zəncir həlqələri kimi bir-birinə bağlıdır”, imamət bir növ “risalət proqramının” davamıdır, “peyğəmbər dinin əsasını və bünövrəsini qoyan, imam isə onu bəyan edəndir” (12, 51-52). Təfsir xarakterli hədislərdən birində deyilir ki, peyğəmbər özünə arxasında duran, tərəfini saxlayan qardaş, vəsi və canişin axtarır, Əli ayağa qalxır və hazır olduğunu bəyan edir. Peyğəmbər öz sözünü üç dəfə təkrar edir, hər dəfə Əlidən başqa kimsə cavab vermir. Peyğəmbər orada olanlara üz tutub belə deyir: “Bu cavab (Əli) sizin aranızda mənim qardaşım, vəsim və canişinimdir. Onun ardınca gedin və onun sözlərinə qulaq asın” (12, 51). Dindarların söhbətlərində əsas yer tutan hədislər “Qədir hədisi”, “Səqəleyn hədisi” və “Cabirin hədisi” sayılır ki, bunlar da peyğəmbərin gələcək imamlarla bağlı vəsiyyətləri xarakterindədir. Bu hədislərin ikisində peyğəmbər İmam Əlini özünə varis elan edir, digər hədisdə isə onun varisləri xatırlanır (12, 52-54). Qeybət (On ikinci imamın qeyb olması) haqqında hədislər də maraqlıdır (12, 55-58). İmamların adından söylənilən kəlamlar da hədisin bir növü kimi el arasında geniş yayılmışdır. Belə kəlamların bir qismi Əli İbn Əbutalibin adından söylənilir və onlar toplanaraq nəşr olunmuşdur. Bu kəlamlar Azərbaycan ata sözlərindən fərqlənmir. Kəlamların bir neçəsinə diqqət yetirdikdə bunu aydın görmək mümkündür:

“Acizlik dərd, səbr cəsarət, zahidlik sərvətdir.

Elm qiymətli mirasdır.

Ədəb yenilən zinət, fikir isə təmiz bir güzgüdür.

Gülərzüzlük dostluğun açarıdır.

Dözümlülük eyiblərin məzarıdır.

Sədəqə xilaskar dərmandır.

İnsanların ən acizi qardaş qazana bilməyəndir.

Ən böyük zənginlik ağıl, ən böyük yoxsulluq axmaqlıq, ən qorxulu iş özünübəyənmə və ən dəyərlə üstünlük gözəl əxlaqdır. Axmaqla dostluq etmə, o, fayda əvəzinə zərər gətirir. Xəsislə dostluq etmə, o, ehtiyacını səndən əsirgər. Pis adamla dostluq etmə, o səni dəyərsiz əşya müqabilində satar. Yalançı ilə dostluq etmə, o səne uzağı yaxın, yaxını uzaq göstərir” (20, 255-257). Bu tipli kəlamlar ona görə hədis sayılır ki, söylənilən zaman hər hansı bir rəvayət, hadisə, yaxud əhvalatla bağlıdır.

On dörd məsum haqqında hədisin bir növü də xütbədir. Xütbəni məsciddə xətib adlanan din xadimləri oxuyur. Xətiblik dini peşə (rütbə) sayılır. İzahlı lüğətlərdə xütbə “Xətibin minbərdən camaata xitabən söylədiyi nəsihətəməz sözlər, nitq” kimi açıqlanır (8,

490). Lakin xütbə təkcə məscid minbərindən deyilmir, din tarixində xütbənin cəmiyyəti haqq yola dəvət etmək üçün müxtəlif məqamlarda, hətta edam, qətl öncəsi söylənilməyi hallar da olmuşdur. İmam Əlinin adı ilə bağlı olan və onun “Nəhcül bəlağə” kitabında toplanmış xütbələr daha ibrətamizdir. Məsələn, belə xütbələrdən biri “insan, səma və yer üzünün yaradılması” haqqındadır. Xütbə daha çox öz dövrünün elmi dəlillərinə söykənir: “Allah göyləri yaratdı və atmosferi yaratdı, sonra ondan dalğalı və yağıntısı olan su yaratdı. Sonra O, suyu ətrafı titrədən bir küləyə yüklədi və ona bu suyu geri qaytarmaq əmri verdi” (20, 6). İmam Əlinin digər xütbəsi insanların besətdən əvvəlki halı, peyğəmbərin, əhli beytin vəsfləri və digər insanların vəziyyətindən bəhs edir (20, 10). İmam Əlinin xütbələrinin böyük əksəriyyəti tarixi hadisələrlə bağlıdır, bu xütbələrdə Suffeyn, Nəhrivan, Cəməl döyüşlərindən bəhs olunur, Mədinədə, Bəsrədə, Məkkədə, Şamda, Kufədə baş verən olaylar xatırlanır, Allahın əzəməti, qüdrəti və sifətləri, Quranın kəramətləri və bidətləri, Peyğəmbərin və əhli beytin fəzilətləri, əməlləri sadalanır. Bəzi xütbələr tövsiyə, nəsihət və dua adlanır (19, 21-393). Həzrət Əlinin xütbələrinin, vəsiyyətlərinin, əmrlərinin, hikmətlərinin və möcüzələrinin dini rəvayətlər, daha doğrusu, hədislər sayılmasının başlıca səbəbi onların sonradan toplanılması ilə bağlıdır. Bu örnəklər yazıya alınana qədər şifahi şəkildə ağızdan-ağıza keçərək zamana və hadisələrə uyğun şəkildə söylənilmişdir. Bu variantı, yəni xütbələrin şifahi şəkildə xalq arasında yayılması variantını dindarlar özləri də təsdiq edirlər. Əslində xütbələrin özülündə folklor örnəkləri dayanır. “Nəhcül bəlağə”ni ərəb dilindən tərcümə edən və bu kitaba mükəmməl şərhlər yazan Əbdülbaqi Gölpınarlı “Təqdim” adlı ön sözündə xütbələrin əvvəlcə şifahi şəkildə dillərdə dolaşdığını və hətta dəyişikliklərə məruz qaldığını bildirir: “Əzbərlənən sözlərdə, əzbərləyənlərin mənanı deyil, lakin bəzi kəlmələri dəyişdirməsi, katiblərin bəzi sözləri zamana uyğunlaşdırması və eyni mənanı verən digər sözlərlə əvəz etmələri mümkündür... Hədisləri nəql edənlər belə, “Həzrət peyğəmbər belə buyurdu, yaxud buna bənzər bir sözlə buyurdu ki, – deyə rəvayət edirlər” (19, 11-12). Xütbələrin təqdimatı da maraqlı ardıcılıqla verilir: İlk olaraq, xütbə və xitabələr, sonra məktublar, daha sonra hikmət və nəsihətlər verilir. Qeyd edək ki, yazılı mənbələr olmadığından məktublar adı altında verilən əmrnamələr, əhdnamələr və vəsiyyətlər də şifahi şəkildə yayılan örnəklər qrupuna daxil edilir. Bu mətnlərin içərisində xütbələrin məzmun bölgüsü diqqət çəkir:

- Allah, Həzrət Məhəmməd, iman, islam və Qurani-Məcid haqqında xütbələr;
- Əhlibeyt haqqında xütbələr;
- İctimai-iqtisadi xütbələr;

İlk üç xəlifə və İmam Əlinin özü haqqında söylədiyi xütbələr (19, 15).

Qısa sözlər adlanan hikmətlərin və nəsihətlərin də bölgüsü maraqlı ardıcılıq üzərində qurulur:

- Din, iman, mömin, müsəlman, Quran və ibadət haqqında sözlər;
- Həzrət Məhəmmədin özü və əhlibeyti haqqında sözlər;
- Dünya və axirət haqqında sözlər;
- Ağıl və elm haqqında sözlər;
- Tarixlə bağlı sözlər;
- Həqiqət, ədalət, güzəran, insanlıq və cihad haqqında sözlər;
- Müxtəlif məzmunlu sözlər (19, 15).

Ə. Gölpınarlı “Nəhcül bəlağə”nin bu fəslinə başqa mənbələrdə yer almış sözlərdən də qatdığı yazır və beləliklə, kitabda oxuculara 192 xütbə, 63 məktub, əmrnamə və vəsiyyətlər, 325 hikmətli söz təqdim edir (19, 15). İmam Əlinin deyimlərinin xalq arasında

mövcud olan hikmətli sözlərin və məsələlərin bir çoxu ilə səsleşməsinin əsas səbəbi onun şifahi örnəklərdən qaynaqlanması ilə bağlıdır.

Xütbələrin tarixi hadisələrlə bağlılığını hətta internet məkanında yer almış hədislər, rəvayətlər daha yaxşı ifadə edir. “Həzrəti Zeynəbin xütbəsi”, “İmam Hüseyinin qızı Həzrəti Fatimənin söylədiyi xütbə”, “İmam Səccadın xütbəsi”, “Əhli-Beyt ibni Ziyadın məclisində” və sair xütbələrdə konkret bir hadisədən, Kərbəla vəqiesindən sonrakı əhvalatlar təsvir olunur. “Həzrəti Zeynəbin xütbəsi”ndə deyilir: “Birdən əsirlərin içərisindən Zeynəbi Kübra (əleyha-salam) əli ilə işarə etdi ki, sakit! Hamı onu tanıdı. O, Əmirəl-mömininin (əleyhis-salam) qızıdır, uzun illər elə bu Kufədə bu camaatın yanında yaşamışdı. Hamı onun ehtiramına sakit oldu, hətta dəvələrin zınqırovlarının səsi də kəsildi, qorxunc bir sükut hər yeri bürüdü. Birdən o alimə xanım sözə başladı:

– Həmd olsun Mütəal Allaha, salam olsun Mühəmməd Rəsulullah (səlləllahu əleyhi və alihi və səlləm) və onun övladlarına, yaxşı insanlara, pak insanlara. Ey kufəliklər! Ey hiyləgər və riyakar camaat, ey vəfasızlar, əhd-peyman pozanlar. Bizə ağlayır, göz yaş axıdırırsınız? Bizə təəssüflənirsinizmi? Həmişə göz yaşınız axar olsun, nalələriniz kəsilməsin. Çünki bizim gözlərimizi ağlar qoydunuz, qəlbimizə dağ vurdunuz...

Həzrəti Zeynəb (əleyha-salam) əli ilə işarə etdi ki, hamı sakit olsun. Onlar səslərini elə kəsdilər ki, elə bil nəfəslər sinələrdə həbs edilmişdi. Çoxları belə bir kütləni sakitləşdirməyə, səs-küylərini yatırtmağa qadir deyildi, lakin Zeynəbin peyğəmbərcəsinə olan ilahi heybət, onların dillərini qurutdu. Sonra öz ildırım kimi gurultulu xütbəsini xatircəmliklə, sonsuz şücaətlə və vüqarla axıra kimi söylədi. Həzrəti Zeynəb (əleyha-salam) o böyük izdihamin içərisində, daha doğrusu, düşmən nizələrinin arasında Bəni Üməyyənin rüsvayçı əməl dəftərini ifşa etməklə, onları əbədiyyətə qədər rüsvay etdi, onlarda azacıq da olsa, izzət, şövkət qoymadı. Ravi deyir, camaat pərişanlıq və peşmançılığın şiddətindən xəcalətli halda başlarını aşağı salaraq hönkür-hönkür ağlayırdılar. Nübüvvət sülaləsinin, risalət mədəninin, behişt cavanlarının sərvərinin qətlə yetirilməsi kimi qara ləkəni özlərindən necə dəf edəcəklərini bilmirdilər. Artıq iş-işdən keçmişdi, əbədi ziyankarlığı, ilahi qəzəbi özləri üçün satın almışdılar, dünya rüsvayçılığını özlərində görmüşdülər. Bəli, axirət əzabı daha çətin, üzücüdür” (29). “İmam Hüseyinin qızı Həzrəti Fatimənin söylədiyi xütbə”də də Kufə əhalisi İmam Hüseyini qətlə yetirməkdə günahlandırılır: “İmam Hüseyinin (əleyhis-salamın) qızının sözləri elə bu minvalla davam etdi. Nəhayət, camaat dedi:

– Ey Peyğəmbər oğlunun qızı, daha bəsdir, qəlbimizi yandırdın, kökümüzü odladın.

Bu vaxt Ümmü-Gülsüm sözü xülasələşdirib dedi:

Üzünüz qara olsun, niyə İmam Hüseyinə (əleyhis-salama) kömək etmədiniz? Niyə onu şəhid etdiniz? Niyə bizim mal-dövlətimizi qarət və özümüzü əsir etdiniz? Niyə o pak qanları axıtdınız?” (29). Bu cür xütbələr ittiham xarakterli olsa da, qəddarlığa, zülmkarlığa qarşı yönəlmişdir. Xütbələrin əksəriyyəti digər dini rəvayətlərdən bir o qədər də fərqlənir.

Bəzi hədislər var ki, imamların dilindən söylənsə də, tarixi hadisələrdən qaynaqlanır. Belə hədislərdən biri “Azərbaycan barədə bir hədis” adlanır və bu hədisi tarixin müxtəlif vaxtlarında müxtəlif şəxslər müxtəlif şəkildə söyləsələr də, onun mahiyyətində eyni bir hadisə durur. Bu hədislə bağlı araşdırma aparən İlqar İsmayilzadə yazır: “Azərbaycanla bağlı söylənilmiş bu hədisin ravilər silsiləsində yeddi ravi (rəvayəti nəql edən) mövcuddur” (24, 26). Hədisi söyləyən altı “ravi”nin kimliyi önəmli deyil, önəmli olan onun ilk dəfə İmam Sadiq tərəfindən söylənilməsi və bu hədisin bağlı olduğu tarixi hadisədir. Hədisin məzmunu belədir: “Azərbaycandan hökmən bir od qalxacaq və heç bir şey onun

yerini verə bilməyəcəkdir. Belə olduqda evdə qalın və bizim kimi evdə əyləşin (sükut edin). Bizim hərəkət (qiyam) edənimiz (İmam Mehdi) hərəkət etdikdə isə iməkləyən halda olsa da (mümkün olan hər bir tərzdə), ona tərəf tələsin” (24, 24). Rəvayəti sənəd və məna baxımından araşdıran İ.İsamylzadə belə bir nəticəyə gəlir ki, bu “hadisə və fitnəni Abbasi sülaləsinin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda Babəkin rəhbərliyi ilə baş vermiş Xürrəmilər hərəkətinə aid etsək, yanılmazıq” (24, 38). Bu hədisdən doğan müxtəlif rəvayətlər yaranmasına və yayılmasına baxmayaraq, Babək hərəkəti haqqında olan rəvayətlər daha inandırıcı görünür, çünki Xürrəmilər hərəkəti zamanı Azərbaycanda muzdlu əsgərlər vuruşur, Möhtəsim kimi xəlifələr hakimiyyətdə olduğu vaxtda zülüm və haqsızlıqlara yol verilir, inanclı və günahsız insanlar qətlə yetirilir, islam dini və müsəlmanların adına müəyyən ləkələr vurulurdu, buna görə də şiəməzhəblər onları dəstəkləməmişdilər (24, 39-40). Bu hadisə ilə bağlı həqiqətə uyğun və yanlış çoxlu rəvayətlər meydana çıxmış, geniş yayılmışdır. İmamlarla bağlı kəlamlar isə fərqlidir. Məsələn, İmam Əlinin hikmətli kəlamları saysız-hesabsızdır, bunların yüzü məclislərdə əsas örnəklər kimi söylənilir. Belə hikmətli kəlamların böyük əksəriyyəti Azərbaycan ata sözlərinin eynidir:

Hər bir insanın qiyməti onun etdiyi yaxşılıqlarla ölçülür.

Özünü tanıyan hər bir şəxs Allahını da tanıyar.

Hər bir adam öz dilinin arxasında gizlənmişdir.

Dili şirin olan kimsənin qardaşları çox olar.

Danışanın özünə yox, sözünə daha çox diqqət et.

Əxlaqsız adamın şərəfi olmaz.

Cahillik ən ağır dərdədir.

Məkr və hiyləsi gizlin olan şəxs ən böyük düşməndir.

Yolların ən yaxşısı həqiqət yoludur (1, 98-101).

İmam Sadiqin hikmətli kəlamları “hədislər” (1, 131-132), İmam Səccadın hikmətli kəlamları isə “risalə” (1, 132-140) adlanır. İmam Sadiqin hədislərində deyilir: “Allah-Taala on xasiyyətin on kəsdə olmasını xoşlamır: Dövlətlidə xəsislik, fəqirdə təkəbbür, alimdə tamah, qadında həyasızlıq, qocada dünyapərəstlik, cavanda tənbellik, sultanda tündxasiyyətlilik, döyüşçüdə qorxu, zahiddə xudpəsəndlik (özünübəyənmə) və abiddə riyakarlıq” (1, 131). İmam Səccadın risaləsində də ata sözləri şəklində olan hikmətli kəlamlar toplanmışdır: “Səndən nəsihət istəyənin haqqı budur ki, ona mehr və məhəbbətlə nəsihət verəsən” (1, 139).

Seyidlər və övliyalar haqqında hədislər daha geniş yayılmışdır. Müsəlmanların bir qismi seyidləri imamların varisləri sayırlar, buna görə də onların əməlləri və niyyətləri ilə bağlı çoxlu rəvayətlər (hədislər və xəbərələr) ərsəyə gətirmişlər. Övliyalar haqqında olan hədislər müxtəlif bölgələrdə müxtəlif adlarla yayılmışdır. Türk xalqlarında bu hədislər mənəkbə, dini rəvayət, mənəkibnamə, vilayətnamə kimi adlarla bilinən folklor janrıdır (11, 7). Bu sözün mənəqibə variantı da vardır. Məlumat kitablarında mənəqibə (cəm şəkli “mənəqib”dir) din uluları ilə “ermişlərin başlarına gələn hadisələrdən bəhs edən əsər” sayılır və bu mənəqibələr bir çox “islami dastanların (Mənəqibnamələrin) yaranmasının qaynağı” olmuşdur (16, 205). Mənəqibələr “Mənəqibənamə” adlı toplularda cəmlənir. Mənəqibənamə təkkə ədəbiyyatında “Vilayətnamə” adlanır. İren Melikoff təriqət rəhbəri Hacı Bəktəşinin müridlərinin şücaətlərini əks etdirən mənəqibələrin əslində rəvayət olduğunu yazır (28, 113-118). Anadoluda geniş yayılmış belə rəvayətlərdə dərvişlər müxtəlif “donlara” girirlər. “Əhməd Yasəvi zaman-zaman “durna şəklində”, Hacı Bəktəş Vəli “göyərçin şəklində”, Abdal Musa isə “keyik şəklində” girmişlər (16, 205).

Füzuli Bayat yazır ki, mən kabə, yaxud mən akib “təriqət böyüklərinin, tarixə adını yazmış məşhur təsəvvüf əhlinin həyatları və əfsanəvi işləri və daha çox kəramətləri haqqında yaranan əhvalatlardır” (11, 8). “Tarixi şəxsiyyətlərin tərcümeyi-halları”, “bəzi müqəddəs şəhərlərin təsvirləri haqqında əsərlər” mən akib adlansa da, əslində bu anlayış daha çox “sufilərin göstərdikləri xariqülədə hadisələri, övliya kəramətlərini ifadə edir. F. Bayat maraqlı bir məqama da toxunur: “Dini əfsanələri mən kabələrdən ayıran başlıca funksional göstərici birində peyğəmbərlərin möcüzələrinin, digərində isə övliyaların kəramətlərinin olmasıdır” (11, 9). Araşdırıcı qeyd edir ki, mən kabələr həqiqətən yaşamış insənlərlə əlaqədardır: “O adamın yaşadığı yer və zaman müəyyəndir; halbuki əfsanələrdə bəhsi keçən insanların yaşadığı yerlər namələumdür” (9, 202). Mən kabələrin janrı özəlliyi də bununla bağlıdır. Mən kabə “naqabə” sözünün cəm şəklidir, “öyünüləcək keyfiyyət, xidmət” mənalarını verir, peyğəmbərin özünün, səhabələrinin üstünlüyünü və fəzilətlərini ifadə edir, mən kabə deyənləri el arasında “qussas” (hekayə söyləyənlər adlandırılırlar (9, 197-199). Məsələ burasındadır ki, janrı baxımından mən kabə də dini rəvayətdir və istər dini əfsanə, istərsə də dini rəvayət terminlərini hədis adı altında qruplaşdırmaq mümkündür. Hədis termini kimi, mən kabə anlayışına da folklorşünaslıqda yetərinəcə aydınlıq gətirilməmişdir: “Azərbaycan folklorşünaslığında bu terminin adı çəkilsə də, strukturu, semantikasi, janrı spesifikasiyası haqqında çox az şey deyilmişdir. Azərbaycanda dərvişlərin, seyidlərin, ocaqlıların kəramətləri haqqında söylənən mən kabələr toplanmamış, öyrənilməmiş, zəngin mənəvi dünyamız folklorun bu janrı olmadan sözlü ədəbiyyatımızı necə təsəvvür etmək olar? Azərbaycan bir zamanlar təsəvvüfi axımların, təriqətlərin məkanı olmuş, böyük təriqət şeyxlərinin, alimlərin, şairlərin və səxavəti ilə seçilən imam övladlarının məskəni olmuşdur” (11, 9). F. Bayat mən kabələrin mənşəyinə və qaynağına da nəzər salır və qərara gəlir ki, bu folklor nümunələrinə son damğasını vuran “İslamiyyətin II əsrindən sonra ortaya çıxan təsəvvüf cərəyanıdır” və “Hz. Məhəmmədin göstərdiyi möcüzələr, dörd xəlifəylə əlaqədar mən kabələr, xüsusilə Hz. Əlinin mən kabələri zamanla türk valilərinə uyğunlaşdırılmışdır” (11, 10). Araşdırıcının təqdim etdiyi “Mən kabə mətnləri” övliya möcüzələrini və kəramətlərini əhatə edir, bu mətnlərin içərisində hətta dastan (Güvənc Abdal dastanı”) adlanan mətn vardır (11, 21-203).

Sufilər və dərvişlər haqqında, həmçinin təriqət başçıları haqqında hədislər övliyələrlə bağlı olan rəvayətlərin (mən kabələrin və əhvalatların) tərkibində öyrənilir. Sufilik müsəlman xalqların tarixində əhəmiyyətli yer tutur və onun yaranması tarixi VIII–IX yüzilliklərə təsaüf edir. Bu dövrdə peyğəmbər haqqında rəvayətləri toplayan və nəql edən mühəddislər, diyar-diyar gəzib-dolaşan və vaizlik edən qüssaslar, Qurani peşəkar şəkildə oxuyan qurrələr əslində folklor yaradıcıları idilər. Bu ənənəni tərkidünyalıq, tövbəkarlıq mövqeyində dayanan zahidlər, abidlər, nasiqlər və başqaları davam etdirdilər. Mələumdür ki, sufi sözü “suf”dan (“yun”dan) yaranmış və əyninə yun paltar geyib dilənçilik edən xaçpərəst rahiblərə deyilmiş, sonralar bu ad oxşar yolu tutan müsəlman zahidlərinə və ibadətçilərinə verilmişdir (22, 114-116). Sufi mürşidləri “əsas diqqəti dini vacibata “zahiri”, formal əməl edilməsinə deyil, vəhy həqiqətlərinin dərinəndən dərk edilməsinə və duyulmasına, daxili imana” verirdilər (22, 116). Yaranan rəvayətlər də bu məqsədə xidmət edirdi. Təriqət başçıları (həmçinin təriqət ideyalarının daşıyıcıları) haqqında hədislərdə daha çox dövrlə, zamanla bağlı ictimai-siyasi məsələlər qaldırılır. “Xocanın qarğıışı”, “Nəsimiyə atılan böhtan”, “Qənaət, səbir və mürüvvət”, “Ağrımaz” və başqa mən kabələrdə hürufi Nəsiminin başına gələn əhvalatlardan danışılır (11, 193-198). Dərvişlik təriqətə mənsubluq bildirir, sətri mənəsi fars dilindən alınmış “yoxsulluq” mənəsini versə də, mənən zəngin insanlar idilər. Dərvişlik məktəbində təriqət başçıları

mürşid, təriqət üzvləri isə mürid və abdal adlanırdılar: “Təsəvvüf əhli təriqət yolunda varlığından keçməyi şüar edənləri bu adla adlandırır” (16, 98). Dərviş və sufilərin yığışıb söhbət və zikir etdikləri yerlər təkkələr və zaviyələr adlanır. Təriqətlərin fəaliyyət məkanları həmçinin dərğah, xanəgah, ribat, asitanə və sair adlarla da tanınır. Zikir məclislərində rəvayətlər, əhvalatlar söylənilir, təkkə şeiri nümunələri olan və xüsusi avazla ifa edilən ilahilər, nəfəslər, ayinlər, tapuğlar, duraklar, cümhurlar, hikmətlər, şatiyələr, tövhidlər, nutuklar, demələr, duvazlar oxunur, şeirlər söylənilir (16, 292-293). Təkkə ədəbiyyatını dərvişlər, abdallar, təkkə şairləri və aşıqları yaradırlar. Türkiyədə və Azərbaycanda yaranan belə ədəbi nümunələr milli ədəbiyyatı zənginləşdirir, ədəbi dili yad unsürlərdən qoruyur. Təkkə şeiri aşiq şeirinə nisbətən daha çox fəlsəfi, divan şeirinə nisbətən isə daha çox milli olması ilə seçilir (16, 293). Maraqlıdır ki, sufilər və dərvişlər, həmçinin təriqət başçıları haqqında bir-birindən maraqlı hədislər yaranır və inkişaf edir. Təəssüf ki, təkcə dini xarakteri ilə deyil, həm də fəlsəfi tutumu ilə fərqlənən bu hədislər folklor nümunəsi kimi vaxtında toplanmamışdır.

Bu yerdə bir məqama diqqət çəkmək vacibdir. Sufilərə və dərvişlərə fəqirlik şərtini qoşan hədislərdə bu keyfiyyətin Məhəmməd peyğəmbərdən gəldiyi söylənilir. Buna görə də dərvişlər var-dövlətə meyil eləmir, daxili zənginliyinin, kamilliyinin qayğısına qalırlar. Təriqət sözü “yol” anlamına gəlir və təsəvvüfi mənada Allaha qovuşmaq məqsədi güdür. Sufilər təsəvvüf elmi-hal, digər elmləri isə elmi-qal adlandırırlar. Təsəvvüfün qaynağı Quran və hədislərdir. Təsəvvüfün ilkin adı və təməli zöhddir ki, bu da axirəti dünyadan üstün tutma məqamına deyilir. Azərbaycanda əxilik təsəvvüf hərəkatı, sührəverdilik, hürufilik, zahidlik, səfəvilik, xəlvətlik, xəlvətliyin qolları olan rövşənlik və gülşənlik təriqətləri yaranır və yayılır (16, 294-295). Dərvişlik haqqında Yunis İmrə, Pirsultan Abdal, Aşiq Paşa, Dədəmoğlu, Nizamoğlu, Həsən Dədə, Xətai, Aşiq Ələsgər və başqa görkəmli şairlər, aşıqlar öz şeirlərində söhbət açırlar (16, 98-99 və 292-302).

Elçin Aslanov dərvişin sözaçımını “qapı ağzında yatan” kimi təqdim edir, yüksək oyunçu məharəti olan dərvişlərin oyun meydanlarında xanəndə kimi oxuduğunu, “nadir bələğət, ehtiras və hərəkatlərlə nağıl, əfsanə” söylədiyini bildirir. Onun dərvişə verdiyi aşığılama da maraqlıdır: “Törəniş etibarilə dini təriqət təbliğatçısı olub, lakin sonralar kənd və şəhərləri gəzərək el içində nağıl məclisi, ilan-əqrəb oynatma, gözbağı, fal və bu kimi oyunlar nümayiş edib “tək oyunçu tamaşası” göstərən sənətkar və kütləvi zikir oyununu iştirakçısının adı” (7, 65). E. Aslanov “dərviş məclisi”, “dərviş mərəkəsi”, “dərviş dəstgahi”, “dərviş toyu” haqqında da məlumat verir və bütün bunların bazar meydanı, karvansara, çayxana və toy şənliklərində “bir, yaxud iki dərvişin göstərdiyi tamaşa” adlandırır (7, 65). Bəlkə də, buna görə el arasında “qələndar” adlanan dərvişlərin göstərdikləri tamaşaları yamsılayan uşaqlar sözlü-nəğməli bir oyun quraşdırmışlar (7, 52). Qapalı şəbih tamaşası və dərvişlərin kütləvi zikir oyununu keçirdikləri təkyələrin (təkyəgah adlanan xüsusi binaların) “tamaşaxana” anlamına gəlməsi də dərvişlərin teatral fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur (7, 198-199). Dərvişin rola girmək, oyun oynamaq məharətini Muxtar Kazımoğlu da nəzərə çatdırır: “Oyunbazlıq dərvişin fəaliyyətində o dərəcədə mühüm yer tutur ki, bəzən bu fiqurun ilkin missiyası – hansısa təriqətin ideyalarını təbliğ etmək vəzifəsi arxa plana keçir” (25, 43). Dərviş obrazı hətta özünü lətifə janrının əsas qəhrəmanı kimi göstərir: “Həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri özündə birləşdirən bəktəşi dərvişi başlanğıcını mifoloji dərviş obrazından götürür. Sehrli nağıllarda ayrı-ayrılıqda təqdim olunan xeyirxah və bədxah dərviş obrazları bəktəşi lətifələrində baş qəhrəmanın çoxmənalılığının bir mənbəyinə çevrilir” (25, 44). M.Kazımoğlunun dərvişlərin kəramətləri ilə bağlı müqayisəli fikri də maraqlıdır:

“Dərvişlərin göstərdikləri müxtəlif kəramətlər də öz mayasını şaman möcüzələrindən götürür” (25, 57). Dərvişlər də şamanlar kimi ruhlar aləmi ilə əlaqəyə girir, xəstələrin dərvinə əlac edir, yağış yağdırır, ovun uğurlu keçməsinə təsir göstərir ki, bunlar da “şaman möcüzələrinin məzmununu təşkil edir” (25, 57). M. Kazımoğlu təkcə rəvayət və lətifələri deyil, əsas obrazları dərviş olan nağılları da tədqiqata cəlb edir, kökü şamanizmə gedib çıxan dərvişlikdə zərdüştiliklə, buddizmlə, antik Yunanıstandakı kinizmlə, slavyan mədəniyyətindəki «ородство» adlı divanəlik cərəyanı ilə səsleşən cəhətlər müşahidə olunur. Dərvişlikdə saçın, saqqalın, bığın və qaşın qırılması, o cümlədən dilənçilik buddizmlə, odun ətrafında rəqs etmək zərdüştiliklə üst-üstə düşürsə, ümumən sərbəstliyə can atmaq həm də yunan kinizmi və slavyan divanəliyi ilə üst-üstə düşür” (25, 74). Göründüyü kimi, dərvişlik çoxyönlü bir obrazdır, folklorun bir neçə janrında, o cümlədən nağıllarda, rəvayətlərdə, əfsanələrdə və lətifələrdə özünə köməcli yer tutur.

Tərbiyəvi mahiyyətli hadisələr haqqında hədislər mövzu baxımından rəngarəngdir. Belə hədislər öyüd və nəsihət xarakterlidir, bəzən yumoristik xarakterdə olur. Ən kamil hədisləri iyirminci yüzilliyin əvvəllərində peyğəmbərlərin və islam dininin qısa tarixi haqqında ayrıca kitab nəşr etdirən Əlabbas Müznib qələmə almış və əbədiləşdirmişdir. “Dünyanın yaranması” hədisi uzun müddət din xadimlərini və alimləri düşündürmüşdür. Ə. Müznibin təqdim etdiyi hədis belədir: “Allah-taala bir gizlin xəzinə idi. Özünü bildirmək üçün dünyanı yaratdı. Sonra nəbatatı (göyörtləri), daha sonra heyvanatı xəlv eylədi. Ən axırda insanı yaratmağa irad etdi” (30, 5). Bu hədisdən sonra Adəm, Həvvə, Adəmlə Həvvanın cənnətdən çıxması, Adəmlə Həvvanın dünya üzündə yaşaması, Adəmlə Həvvanın tapışması, Adəmin övladları, Adəmin peyğəmbərliyi, Adəm ilə Həvvanın vəfatı, ilk qatil, ilk ev tikilməsi, Şis, İdris və Nuh peyğəmbər, Nuhun tufanı, Nuhun oğlanları haqqında qısa rəvayətlər verilir (30, 5-7). Peyğəmbərlər, tarixi şəxsiyyətlər, tarixi yerlər və hadisələr, döyüşlər, islam peyğəmbəri, Məkkə, Mədinə və sair haqqında hədislər qısa olsa da, dolğun xarakter daşıyır (30, 8-58).

Tərbiyəvi mahiyyətli hədislər bir neçə qrupa bölünür. Bunların bir qismi hikmətli kəlamlar, digər qismi isə müctəhidlər, ayətullahlar, din alimləri, şeyxlər, axundlar, mollalar haqqında olan hədislərdir. Hikmətli kəlamlar tövsiyələr, məsləhətlər, hökmlər, qadağalar və sair adlarla qruplaşdırılır. Daha çox həcminə, yəni hikmətli fikirlərin sayına görə qruplaşdırılan kəlamlar maraqlıdır. “Hədiyyənin ən yaxşısı hikmətli kəlamdır” deyən müdriklər hikmətli kəlamları “Üç hikmət”, “Dörd Hikmət” və “Beş hikmət” adı ilə təqdim edirlər. Hər hikmətli kəlamdan gətirdiyimiz bir nümunə fikrimizə aydınlıq gətirir:

Üç hikmətdən nümunə: “Üç sifət vardır, adamı məhvə uğradır: 1. Paxıllıq, 2. Tamahkarlıq, 3. Lovğalıq” (1, 102).

Dörd hikmətdən nümunə: “Dörd adamı dörd adama görə müəyyən edərlər: 1. Arvadın hörmətini ərinə görə. 2. Oğlunun izzətini atasına görə. 3. Şagirdin biliyini müəlliminə görə. 4. Ordunun gücünü sərkərdəsinə görə” (1, 110).

Beş hikmətdən nümunə: “Dahilər beş şeyi vəsiyyət etmişlər: 1. Sabahın ruzisinin qəmini etmə. 2. Bu günün işini sabaha qoyma. 3. Əldən gedən şeyə qəmgin olma. 4. Çoxlu dostlar qazan. 5. Zülm etməkdən, qəddarlıqdan, təkəbbürlükdən uzaq ol” (1, 117).

Müctəhidlər, ayətullahlar, din alimləri, şeyxlər, axundlar, mollalar haqqında olan hədislər müxtəlif məzmunludur. Bunlar bəzən hikmətamiz xarakter daşıyan rəvayətlərdən, bəzən də daxili qatında yumor olan, lakin ağıllı sonluqla bitən əhvalatlardan ibarətdir.

Son vaxtlar bölgələrin tarixi, etnoqrafiyası, həmçinin şəxsiyyətləri haqqında yazılan kitablarda hədis və rəvayətlər də yer alır. Belə folklor materiallarının məzmunu və dili bölgələrin xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildədir. Toplayıcılar Cəlilabaddan və Yardımlı

bölgəsindən əldə etdikləri rəvayətləri “Hədislər” adlandırılır. Yaqub Abbasovun oxuculara təqdim etdiyi “Alimlərin dilindən düşməyən hədis və rəvayətlər”i (1, 315-347) nəinki Azərbaycanda, bütün Şərqlərdə geniş yayılmış folklor örnəkləri saymaq olar. Hədislərdən birində deyilir: “Rəsullahdan (s) soruşdular:

- Ya Rəsuləllah, insanın ölüm yaşı təxminən hansı yaş arasındadır?

Həzrət (s) buyurdu:

- Hər bir insan ölüm yaşındadır” (1, 317).

Bu dini rəvayətlərin içərisində “Səlmən və Mədəin hökuməti”, “Müqəddəs Ərdəbil”, “Sədinin Allahdan diləyi”, “Həqiqətin siması”, “İmam Mühəmməd Təqi Əleyhissalamın Mömin Ər-Rəşidə tutarlı cavabı” adlı hədislər tarixi hadisələrlə səsleşir. Yaqub Abbasovun çap etdirdiyi kitablarda bölgədə geniş yayılmış və müxtəlif məclislərdə dindarlar tərəfindən söylənilən hədislər də yer almışdır. Molla Hüseyn haqqında olan hədisdə deyilir: “Bir dəfə rayon partiya komitəsinə çağrılan Molla Hüseynə birinci katib deyir:

- Neçə peyğəmbər vardır?

Axund cavab verir:

- Yüz iyirmi dörd min.

- İndi onların hamısının adlarını de.

- Yaxşı. İndi sən de görüm, rayonda neçə kommunist var?

- Səkkiz yüzə qədər.

- Sənin tabeliyində olan və gözünün qabağında işləyən kommunistlərin adını söylə, mən də peyğəmbərlərin adını deyərəm.

Bunu eşidən katib susur” (1, 275-276).

Şeyx Məhəmməd haqqında olan hədislər də rəngarəngliyi ilə fərqlənir. Bu cür hədislər düşündürücü və müdrik bir cavabla bitir. Hədislərdən birində deyilir: “Günlərin birində Şeyxi sevən adamlardan biri ondan soruşdu:

- Ya Şeyx, görəsən, sizin bilmədiyiniz bir dini məsələ varmı?

- Şeyx onun sualına belə cavab verdi:

- Ədə, mən bilmədiklərimi kitab şəklinə salıb ayaqlarımın altına yığsam, başım göylərə dəyər” (2, 81).

“Şeyx Məhəmmədlə bağlı əhvalatlar, hədisələr və yumorlar” adıyla oxuculara təqdim olunan nümunələr olduqca ibrətamizdir. Belə nümunələr çağdaş dindarlar haqqında hədislər sırasına daxildir. Şeyx Məhəmmədlə bağlı hədislərdən birində deyilir: “Nizamişünas alim Sabir Həsəni Şeyxdən soruşdu: “Məntiq nədir, xəyal nədir?!” Şeyx Məhəmməd bu suala özünəməxsus şəkildə zarafatla cavab verdi. Qeyd etdi ki, bir nəfər mömin adam qatıq satmaqla məşğul idi. Məqsədi, bir qədər pul yığıb “qurban olduğlarımızın” qəbirlərini ziyarətə getməkdə. Odur ki, hər gün səhər tezdən qatıq kasalarını məcməiyə yığıb başına qoyar və dükən-bazarı gəzib-dolaşdıqdan sonra, bir də gecə qaş qaralanda evinə dönərdi. Bir gün bu kişi özü də hiss etmədən bərk xəyala dalır. Və o elə zənn edir ki, artıq ziyarətə gəlmişdir. Qarşısında dayandığı da “ağalarının” qəbirləridir. Kişi əllərini sinəsinə qoyub baş əyir. Elə bu vaxt kasa dolu məcməyi başından aşırıb düşür və qatıq kasaları daşlara dəyib çilik-çilik olur. Kişi həmin anda xəyaldan ayrılıb yan-yörəsinə baxır və öz-özünə fikirləşir ki, ay dili-qafil gör mən nə etmişəm. Bu xəyal məni iki-üç manat qazancından da edibdir. Şeyx qeyd etdi ki, möminin ziyarətə getmək istəyi və bunun üçün də çalışıb pul toplaması məntiqlidir. Amma fikrə dalıb, kasaları başından aşırmağı xəyaldır” (4, 26).

Din xadimlərinin həyatında baş vermiş hadisələr təkcə dini rəvayət kimi dəyərli deyil, onlarda həyat həqiqətləri də öz əksini tapmışdır. “Mən elə bir rəssam tanıyıram ki...” hədisində Allahın yaratdıqları sənət əsəri kimi dəyərləndirilir: “Bir dəfə Şeyxin nəvəsi (Hacı Əlibala Qubad oğlu) yuxarı sinifdə oxuyurmuş. Şeyx maraqlanır ki, bəs məktəbdə nədən dərs keçirsiniz? Nəvəsi də cavab verir ki, müəllim hansı rəssamları tanıdığınızı soruşur.

Şeyx deyir:

- İşdi şayət, növbə sənə çatsa, de ki, mən elə bir rəssam tanıyıram, onun tayı-bərabər yoxdur. Və bu sözü deyən kimi şagird yoldaşlarının, müəlliminin üzünə bax!

Müəllim uşaqlara, uşaqlar da müəllimin üzünə baxanda soruşacaqlar:

- O rəssamın adı nədir?

Cavab verərsən onda:

Ən böyük rəssam yerin-göyün sahibi, bir olan Allahdır. Bu sinifdə şagirdlərin heç biri digərinə bənzəmir” (6, 110).

Tərbiyəvi əhəmiyyətli hədislərin bir qismi dindarların həcc ziyarəti qaydaları, ehram bağlama, qüsul və niyyət, tərbiyə, təvaf, şeytana daşatma və digər adətlərlə bağlıdır (3, 20-23).

Mənzum hədislər də maraq doğurur. Nəzmə çəkilmiş hədislər “Nöqtələr” ədəbi qrupu tərəfindən toplanaraq nəşr olunmuşdur. Belə ki, hədis rəvayətinin bir janrı olsa da, burada heca vəznində olan qısa dini əhvalatlar nəql olunur. “Üç kimsənə” adlanan, Əli, Hüseyin və Əbəlfəz haqqında olan hədislər bir-birindən fərqli janrlardadır. Əli haqqında olan hədis qoşma janrının tələblərinə uyğundur:

Öhütdə, Xəndəkdə qələbə çaldın,
İslam bayrağıyla birgə ucaldın.
Sən Beytül-ələmi tarixə saldın,
Yetiş imdadıma, öz ağam Əli (32, 6-7).

Hüseyin və Əbəlfəz haqqında olan hədislər isə klassik məsnəvi janrına uyğun olsa da, əsasən düzgü (təkrəlmə) folklor janrının prinsipləri üzərində qurulmuşdur. “Hüseyin” adlı mənzum hədisdə deyilir:

Qali-bəla günü bir nur xəlvə oldu,
Zülmət qaranlıqlar işığa doldu.
Bir gün Qadir Allah bayraq xəlvə etdi,
Bütün peyğəmbərlər yanına getdi.
Üstündə var: “Lailahə illəllah,
Müqəddəsdir, təkdir, qadirdir Allah”
Arxada yazılmış beş kimsənə, bil,
Nur düşdü Hüseyin kəlməsinə, bil.
O qadir Allahdan bir səda da var,
Yaranmış bəşərə budur nicatkar (32, 6-10).

Məhərrəmlik rituallarını və Şəbih meydan tamaşalarını ətraflı şəkildə araşdıran F.Bayat “Kərbəla folkloru” anlayışına belə aydınlıq gətirir: “Hər halda Kərbəla folkloru yazı ilə söz, tarixlə əfsanə arasında gedib-gələn xüsusi hadisədir. O, həm aşiq şeirinin, həm divan ədəbiyyatının, həm rəvayətlərin, mənəkabələrin, həm də hədislərin mövzusu oldu” (10, 68). F.Bayat belə qənaətə gəlir ki, rəvayətlərin çoxu şifahi ənənədən yazıya, təkrar yazıdan folklorla keçmişdir (10, 95). Dini rəvayətlərin qaynaqları da maraqlıdır. Buraya: a) Dini-irfani Kərbəla dastanları; b) Kərbəla rəvayətləri və əfsanələri; c) Kərbəla mənəkabələri və d) Şəbih gülməcələri daxildir (10, 81-109). Dini gülməcələrin, yəni dini lətifələrin hədislərin sırasına düşməsi onun məzmunu ilə bağlıdır. Belə gülməcələrdən bi-

rində deyilir: “Aşura günündə Şəbih çıxardılar, Şəbih tamaşası gösdərilər. Nətəər olursa, hirsdənmiş camahatdu, Şəbih göstərilənnən soora Yezid rolunu aparən adamı başdıyıllar döyməyə. O qədər bunu döyüllər ki, bu, axırda dözmüyüf deyir:

- Ay zalım uşağı, niyə mənı öldürürsünüz, gələn il sizə Yezid lazım olmuycacağ?” (10, 105).

Nəzərdən keçirilən folklor örnəkləri hədisin rəvayətlərin tərkibində öyrənilməsinin düzgün seçim olduğunu təsdiqləyir. Dini rəvayətlər olan hədislər rəvayət janrının imkanları ilə kifayətlənmiş, bəzən hikmətli kəlamlar səviyyəsində ifadə olunur ki, bu da onu ata sözləri və məsəllərlə müqayisə etməyə imkan verir. Lakin ata sözlərindən və məsəllərdən fərqli olaraq, hikmətli kəlamlar, tövsiyələr, məsləhətlər, hökmlər, qadağalar, kəramətlər, möcüzələr, vəzlər, moizələr, şərtlər, xəbər (əxbar), nəsihətlər kimi söylənilən hədislər ətraflı şəkildə və istinadlar üzərində qurulan dini mətnlərin özülündə dayanır.

Nəticə. Hədislər Azərbaycan folklorunda müstəqil janr kimi formalaşmasa da, rəvayətlərin tərkibində mühüm yer tutur. Bu mövzunu nəzərdən keçirərkən, təkcə rəvayətlərin deyil, onun tərkibinə daxil olan hədislərin də janrdaxili dəyişmələrə məruz qaldığını görürük. Hədislərin janr təyinatının ayrıca öyrənilməsinə böyük ehtiyac var. Folklorun bu sahəsinin diqqətdən kənar qalması Azərbaycan xalqının tarixən keçdiyi yolda mənaviyyətimizin mühüm bir sahəsinə təşkil edən islam dini ilə bağlı örnəklərin tədricən unudulmasına səbəb olur. Bu yazıya qədər hədislər, onun tərkibinə daxil olan mənəbələr, hikmətli kəlamlar, tövsiyələr, məsləhətlər, hökmlər, qadağalar, kəramətlər, möcüzələr, təfsirlər, risalələr, məallar, hekayətlər, əhvalatlar, vəzlər, moizələr, şərtlər, xəbər (əxbar), nəsihətlər və sair adlarla qruplaşdırılan folklor nümunələri elmi əsaslarla, müqayisəli təhlillərlə yetərincə araşdırılmamışdır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Bu məqalə dini rəvayətlər sayılan hədislərin janrdaxili dəyişmələri sahəsində ilk araşdırma və əldə edilən elmi nəticələr hədislərin janr imkanlarının müəyyənləşdirilməsində mühüm addım sayıla bilər. Araşdırmanın nəticələri Azərbaycan folklorunda hədisin janr təyinatı problemini aradan qaldırmağa imkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov Y. Cəlilabad. Bakı, Uniprint, 2014, 696 s.
2. Alarlı B. Dünyanın çırağı (Şeyx Məhəmməd Şeyx Qüdrətullah oğlu). Tarixi oçerk. Muğan Folklor və Yaradıcılıq Mərkəzi. Bakı, Sözüün işığı, 2013, 86 s.
3. Alarlı B. Haqqın dərğahına doğru. Tarixi oçerk. Bakı, Araz, 2000, 86 s.
4. Alarlı B. Şeyx Məhəmmədin yumorları // Sözüün işığı, iyun (107-ci say), s. 23-28
5. Alarlı (Hüseynov) B. Muğan elləri, I kitab. Qədim Həməşərə diyarının söz sənəti (Cəlilabadın folklor dünyası və ədəbi mühiti). Bakı, Elm və təhsil, 2018, 288 s.
6. Alarlı (Hüseynov) B. Muğan elləri, II kitab. Qədim Həməşərə diyarının söz sənəti (Cəlilabadın folklor dünyası və ədəbi mühiti). Bakı, Elm və təhsil, 2019, 256 s.
7. Aslanov E. El-oba oyunu, xalq tamaşası. Xalq oyun-tamaşa mədəniyyətimizdə deyim və adların izahlı söz kitabı. Bakı, İşıq, 1984, 276 s.
8. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə, II cild (EƏFGXİJK). Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 792 s. sit.490
9. Bayat F. Folklor dərsləri. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 424 s.
10. Bayat F. Kərbəla folkloru. Məhərrəmlik rituallarından Şəbih meydan tamaşalarına. Bakı, Elm və təhsil, 2014, 292 s.
11. Bayat F. Övliya mənəbələri və ya türk dərvişlərinin kəramətləri. Bakı, Elm və təhsil, 2013, 212 s.
12. Din təlimləri. Hazırlayan Seyyid Həsən Musəvi. Bakı, 2006, 540 s.

13. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Tərtib edəni Əziz Mirəhmədov. Bakı, Maarif, 1978, 200 s.
14. Əhmədov Ə. İslamın əsasları. Bakı, Təbib, 1996, 96 s.
15. Əhmədov Ə. İslam təlimi. Bakı, Təbib, 1995, 228 s.
16. Hacıyeva M., Rihtım M. Folklor və təsəvvüf ədəbiyyatı sözlüyü. Bakı, Nurlan, 2009, 330 s.
17. Hədis bazası // hadis.313news.net. Girilmə tarixi: 09.03.2020
18. Hədis – Vikipediya // az.wikipedia.org. Girilmə tarixi: 09.03.2020
19. Həzrət Əmir Əli ibn Əbutalib. Nəhcül bəlağə: Həzrət Əlinin xütbələri, vəsiyyətləri, əmrləri, hikmət və möcüzələri. Bakı, Sabah, 1993, 400 s.
20. İmam Əli ibni Əbutalib (əleyhissalam). Nəhcül bəlağə. Hz. Əli əleyhissalamın xütbələri, məktubları və qısa kəlamları. Toplayanı Seyid Rəzi. Bakı, 2010, 280 s.
21. İslam. Qısa məlumat kitabı. Bakı, ASE Baş redaksiyası, 1989, 160 s.
22. İslam: Tarix. Fəlsəfə. İbadətlər. Bakı, Elm, 1994, 336 s.
23. İsmayılzadə İ. İslamda qəddarlığa münasibət. Bakı, Şans Mətbəə LTD, 2017, 62 s.
24. İsmayılzadə İ. İslamda vətənpərvərlik (Vətənpərvərlik mövzusu və Azərbaycanla bağlı bir hədisin araşdırılması. Bakı, Şans Mətbəə LTD, 2016, 48 s.
25. Kazımoğlu M. Xalq gülüşünün poetikası (Monoqrafiya). Bakı, Elm, 2006, 268 s.
26. Qurani-Kərim. Azərbaycan türkcəsində açıqlama Nəriman Qasımoğlunun qələmində. Bakı, Azərnəşr, 1993, 368 s.
27. Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənər: Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyev. Bakı, Azərnəşr, 1992, 720+32 s.
28. Melikoff İ. “Qazan” sözcüyü üzərinə (Çikaqo Universitetindən Robert Dankoffa cavab) // Mühacirətdə folklor araşdırmaları. Bakı, Elm və təhsil, 2015, s.113-118
29. Mərsiyələr, şeirlər, xütbələr //http://kitab.nur-az.com/ Girilmə tarixi: 09.03.2020
30. Müznib Ə. Müxtəsər ənbiya və islam tarixi (1917-ci il). Bakı, Gənclik, 1990, 60 s.
31. Şəriət kitabı. Əqayid və əməliş-şəriyyəyə məxsus məsail mötəbər mənbələrdən əxz olunmuş məcmuədir. Müəllifi və naşiri Badkubə altı sinifli şəhər məktəbinin şəriət müəllimi Hacı Mirzağa Mirmövsumzadə Şirvani. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1992, 150 s.
32. Üç kimsənə // Nöqtələr. Dördüncü kitab. Tərtibçi və redaktor Bilal Alarlı. Bakı, Araz, 2000, 48 s.

